

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק א

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

	תעודה א
חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה ב
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ג
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ד
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ו
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ח-1988	תעודה ז
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ח
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ט
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה יא
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יב
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יג
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יד
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה טו
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טז-יז
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה יח
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יט
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה כ
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כא-כב
מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כג
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כד
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כו
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כז
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כח
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כט
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה ל
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה לא
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-136/135 לספ'). עץ תמר.

Classical Numismatic Group, Inc. <http://engcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליגנר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

- רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים
- יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הַקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה
- עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל
- רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון
- גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים
- ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסתור
- אלכסנדר מלמד
 מערכות המסתור בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסתור
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

- מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה
- יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- אברהם (אבי) ששון
 579 הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- זאב ספראי
 603 כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
 הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצוניים
 דבורה דימנט
 729 רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- כנה ורמן
 757 אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- נועם מזרחי
 799 'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
 העברית בימי הבית השני
- יונתן אדלר
 855 מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
 מחקר חדש
- אשבל רצון
 873 גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
 שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
 915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
 925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
 למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
 957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
 975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
 המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
 993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
 1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
 היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
 1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
 1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
 1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
 'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
 1137 'פְּדָבֵר הָאֲמֹר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

עוזי ליבנר ורועי צבר

ידיעותינו על הגליל בתקופה ההלניסטית (332-63 לפנה"ס) מצומצמות ביותר. בידינו רק ידיעות היסטוריות אחדות הנוגעות לאזור, ורק בחפירות מעטות נחשפו שכבות יישוב מתקופה זו. כתוצאה מכך נותרו שאלות יסוד שטרם באו על פתרון: מי היו תושבי הגליל בתקופה זו, ומה הייתה שפתם ודתם? על מה התבססה כלכלתם? האם אוכלוסייה זו הייתה חשופה לקשרי מסחר ולהשפעות תרבותיות מן החוץ? בספר מקבים א (ה, 14-23) ישנה עדות לנוכחות יהודית בגליל בימי מרד המקבים (סביב 164 לפנה"ס), אך נראה כי מדובר באוכלוסייה מצומצמת באזור המיושב בעיקרו בנוכרים, שכן לאחר מסע הצלה, לקח שמעון את כול האוכלוסייה אתו בחזרו לירושלים. מן המקורות עולה עוד כי דעיכתה של האימפריה הסלאוקית במהלך המאה השנייה לפנה"ס הביאה לצמיחתן של ממלכות מקומיות שנאבקו בינן לבין עצמן על השליטה במרחב הארץ ישראלי, כגון הממלכה החשמונאית ביהודה, ממלכת היטורים באזור בקעת הלבנון או הערים הפיניקיות האוטונומיות צור, צידון ועכו לאורך החוף.¹ הערפל מתפזר לאחר הכיבוש הרומי של ארץ ישראל, ומן המקורות הרבים שבידינו עולה כי הגליל היה מיושב בתקופה הזאת בצפיפות ביהודים.² מתי וכיצד הפך אפוא הגליל לאזור התיישבות יהודי מובהק, ומה המקור של אוכלוסייתו הפורחת בשלהי ימי הבית השני? האם תושבי הגליל בתקופה זו הם צאצאי האוכלוסייה שישבה באזור בתקופה ההלניסטית? שאלות אלה חשובות להבנת

* לבצאל, שפתח לנו שער לתקופה החשמונאית, בהקרה.

מחקר זה נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע, מענקים 525/13 ו-699/17.

1 על המקורות הדלים הנוגעים לגליל בתקופה ההלניסטית ראו לדוגמה S. Freyne, *Galilee from Alexander the Great to Hadrian, 323 B.C.E to 135 C.E.: A Study of Second Temple Judaism*, Wilmington 1980, pp. 23-29; לדעה אחרת על מסע שמעון לגליל

ראו בהרחבה מאמרם של מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ בכרך זה.

2 אפשר לראות זאת, למשל, בעובדה שלאחר הכיבוש הרומי של יהודה נכלל הגליל בטריטוריה היהודית שהייתה בשליטת הורקנוס האתנרך (קדמוניות היהודים יד, 74 ו-91).

הרקע לתנועות שהתפתחו בקרב יהודי הגליל באותם הדורות, שהייתה להן השפעה היסטורית מכרעת, ובראשן הנצרות הקדומה, קבוצות קנאיות ושורשי יהדות חז"ל. סוגיה בסיסית השנויה במחלוקת, שיש לה השלכה ישירה על השאלות דלעיל, היא שאלת זמנה ואופייה של ההשתלטות החשמונאית על הגליל.³ מן המקורות נראה כי בסוף המאה השנייה לפנה"ס היה לפחות חלק מן האזור בשליטת הממלכה החשמונאית, אך לא ברור כיצד ומתי חלה התפתחות זו. חוקרים אחדים סברו כי האזור הסתפח מאליו לממלכה, בזכות אוכלוסייה יהודית (או 'פרוי-יהודית') שישבה בו מזמנים קדומים.⁴ חוקרים אחרים התבססו על דברי יוסף בן-מתתיהו הנסמך על דברי סטראבון וטימאגנס מאלכסנדריה, על אודות כיבוש השטח היטורי בידי יהודה אריסטובולוס והמרת הדת הכפויה של אוכלוסייתו ליהדות (קדמוניות היהודים יג, 319). היטורים ישבו אומנם בבקעת הלבנון, אך חוקרים אלה הציעו שיישוביהם התפשטו בתקופה ההלניסטית לגליל, ושדיווחו של יוסף בן-מתתיהו משקף את ההשתלטות החשמונאית על האזור, שאירעה ככל הנראה בעת שלטונו של יהודה אריסטובולוס סביב שנת 104 לפנה"ס.⁵ חוקרים אחרים טענו לכיבוש צבאי של הגליל בידי החשמונאים, כנראה בימיו של יוחנן הורקנוס, שלאחריו התיישבו באזור מהגרים מיהודה שדחקו את רגלי האוכלוסייה הלא יהודית הקודמת.⁶

בניסיון להתמודד עם השאלות הללו החל לפני שנים אחדות פרויקט מחקר, המתמקד בגליל ההלניסטי, מטעם המכון לארכאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים ובמימון הקרן הלאומית למדע. מטרת המחקר היא לאסוף נתונים ארכאולוגיים על הגליל בתקופה הנדונה ובאמצעותם להאיר פרק זמן עלום זה בתולדות האזור. עניין מיוחד יש בבירור זהותה של האוכלוסייה המקומית, המועד

3 לסיכום הדעות השונות ולתמונת מצב ערכנית על סמך המחקר הארכאולוגי ראו ליבנר, ראשית ההתיישובות.

4 M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, 3 vols., Jerusalem 1974–1984, vol. 1, p. 225 'מ' שטרן, 'טימאגנס מאלכסנדריה כמקור לתולדות מלכות בית חשמונאי', בתוך: יהודים ויהדות, עמ' 8–10; 'א' כשר, אדום, ערב וישראל: יהודים ועממי הספר בתקופה ההלניסטית והרומית (332 לפנה"ס – 70 לספירה), ירושלים 1988, עמ' 78–84; 'א' רפפורט, 'הגליל בין מרד החשמונאים לכיבוש הרומי: הערות ארעיות במצב של דלות מידע, לתקופה שבין אמצע המאה השנייה לאמצע המאה הראשונה לפני הספירה בקירוב', בתוך: יהודים ויהדות, עמ' 16–30 (בעמ' 29).

5 לאמיל שירר (E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*) [175 B.C.–A.D. 135], 3 vols. [rev. and ed. G. Vermes, F. Millar and M. Black], Edinburgh 1973–1987, vol. 1, pp. 217–218; vol. 2 pp. 2, 9–10 הייתה השפעה מכריעה על דעה זו.

6 בר-כוכבא, כוח אדם, עמ' 191–196; ליבנר, ראשית ההתיישובות.

והנסיכות של ההשתלטות החשמונאית על המרחב, והתמורות שחלו בעקבותיה. הפרויקט מבוסס על שני מחקרי שדה המשלימים זה את זה: הראשון הנו מרחבי, וכולל סקר ארכאולוגי לרוחב הגליל ובחינה של חפירות עבר שנעשו באזור שעלה בהן ממצא הלניסטי. המחקר השני כולל חפירות באתר מפתח מן התקופה ההלניסטית – ח'רבת אל-ע'יכה בגליל התחתון המזרחי – אזור שהיה לְימים בלב מרחב ההתיישבות היהודי בשלהי ימי הבית השני.

במאמר זה נסקור נתונים ארכאולוגיים שעלו בשנים האחרונות הנוגעים לח'רבת אל-ע'יכה ולשורה של אתרים הלניסטיים נוספים בגליל ובהם עדות לפגיעה או נטישה במאה השנייה לפנה"ס. נתונים אלה מאפשרים לשרטט את הרקע להשתלטות החשמונאית על האזור ואת אופייה של ההשתלטות, שהולכת ומתבררת כהליך מתמשך ולא כאירוע חד-פעמי.

פרויקט הגליל ההלניסטי

סקר הגליל ההלניסטי נעשה ברצועה לרוחב הגליל התחתון, ממישור חוף עכו במערב ועד לחופי הכנרת במזרח. תוצאות הסקר העלו כי בתקופה ההלניסטית היה האזור דליל ביישובים, רובם מרוכזים בשולי העמקים בסמוך למרחבי קרקע גדולים ונוחים לעיבוד. יישובי התקופה ממוקמים ברובם בנקודות טופוגרפיות בעלות יתרונות ביטחוניים, כגון פסגות הרים מבודדים, ובחלקם היה אפשר לזהות בסקר שרידי ביצורים היקפיים. מאפיין נוסף המשותף לאתרים מתקופה זו הוא קרבה למקור מים קבוע, בשונה מאתרי התקופה הרומית, שחלקם הגדול הסתמך על איסוף מי גשמים.⁷ במהלך הסקר ובבחינה של חפירות עבר (חלקן חפירות הצלה שטרם פורסמו) זוהו כמה אתרים שנראה כי ננטשו סביב אמצע המאה השנייה לפנה"ס (ראו להלן). גם בסקר הגליל העליון, שנעשה בידי צוות בראשותו של רפי פרנקל, זוהו אתרים הלניסטיים רבים שלא המשיכו אל התקופה הרומית, אם כי אי אפשר לתארך במדויק את זמן נטישתם.⁸

ח'רבת אל-ע'יכה ממוקמת על פסגה גבוהה ומבודדת, החולשת על בקעת ארכל שלמרגלותיה וצופה על חלק ניכר מן הגליל המזרחי. החפירה הנרחבת במקום העלתה כי מדובר באתר הלניסטי חד-שכבתי מוקף חומה, שהממצאים בו סמוכים

7 לתוצאות דומות מסקר בגליל התחתון המזרחי ראו ליבנר, התיישבות והיסטוריה, עמ' 316–319.

8 ראו R. Frankel et al., *Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee: Archaeological Survey of Upper Galilee* [IAA Reports 14], Jerusalem 2001, pp. 109–110

לפני השטח, ככל הנראה אחוזה חקלאית מבוצרת או מרכז מנהלי לאיסוף תוצרת חקלאית. האתר תוכנן מראש ונבנה כולו בבת אחת סביב ראשית המאה השנייה לפנה"ס, ובו כמה מבנים גדולים ובהם חדרים לאחסון תוצרת חקלאית.⁹ האתר ננטש בפתאומיות בעקבות חורבן אלים, והתושבים השאירו במבנים את תכולתם, על כלי הבית וכלי האחסון וחפצים יקרי ערך. הממצאים העשירים מאפשרים לבחון את התרבות החומרית של הגליל ההלניסטי במדוקדק, ועולה מהם כי האוכלוסייה הייתה נוכרית, ככל הנראה פיניקית או לכל הפחות בעלת זיקה חזקה לחוף הפיניקי. הממצאים כוללים שפע של כלי חרס ונרות מיובאים, בעיקר מן החוף הפיניקי אך גם מאסיה הקטנה ומהים האגאי; כלי אחסון ואגירה ובתוכם תוצרת חקלאית, שמאפשרת לעמוד על גידולי החקלאות באזור; ממצאים זואולוגיים המאפשרים לזהות את בעלי החיים שגודלו ונאכלו במקום (בעיקר עיזים, כבשים, חזירים ותרנגולים); כלי מתכת רבים, חלקם מיובאים מחוץ לארץ, ועוד. חשיבות מיוחדת יש לעשרות אמפורות יין שיובאו מאיים בים האגאי, המצביעות על סגנון החיים, קשרי המסחר והיכולת הכלכלית של תושבי המקום.¹⁰ נראה כי האמפורות ויתר החפצים המיובאים הגיעו בעיקר דרך נמל עכו, המרוחק כארבעים ק"מ מן האתר, וממצאים נוספים מצביעים על קשרים עם עיר חשובה זו. נראה כי אזור האתר והגליל התחתון כולו, על הבקעות הפוריות שבו, שימש בתקופה זו כעורך החקלאי של עכו, וסביר שהיה תחת שליטתה של עיר זו.¹¹ אמפורות היין שנזכרו לעיל אף נושאות טביעות חותם המאפשרות לתארכן לשנה מדויקת,

9 U. Leibner, 'Material Culture and Ethnic Identity in Hellenistic-Period Galilee: Kh. el-'Eika as a Case Study', L. Sagiv et al. (eds.), *A Question of Identity: Formation, Transition, Negotiation*, Berlin-Boston 2019, pp. 265–289

10 תודתנו למומחים הבאים, המעבדים את ממצאי החפירה, על נתונים ראשוניים אלו: דבי סנדהאוס – כלי החרס; נמרוד מרום – ארכאוזואולוגיה; הדס שמברל – ממצאי המתכת; ז'ראלד פינקלשטיין – אמפורות מיובאות; יואב פרחי – מטבעות.

11 החלוקה המנהלית של הגליל ההלניסטי לוטה בערפל, ולמעשה אין לנו כלל מקורות בעניין זה מן התקופות התלמית והסלאוקית. איננו יודעים האם מבחינה מנהלית היה הגליל נתון לשליטת ערי החוף או שמא היה מחוז נפרד. חוקרים אחרים סברו כי בתקופה הסלאוקית היה הגליל היפארכיה נפרדת מהיפארכיית החוף שנקראה פרליאה (*Paralia*) – 'ליד החוף'. ראו לדוגמה מ' אבייונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל: למן שיבת-ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 33–34. חוקרים אחרים סברו כי הגליל היה מחולק בעיקרו בין ערי החוף הפיניקיות ושימש 'כורה', היינו הפריפריה החקלאית שלהן. ראו לדוגמה, F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, 2 vols., Paris 1933–1938, vol. ii, p. 134; שיאון, כסף קטן, עמ' 79. דומה כי ממצאי חפירות השנים האחרונות בתל

ועם המטבעות הרבים שנתגלו בשכבת החורבן אפשר לקבוע כי האתר חרב בשנת 144-145 לפנה"ס לערך.¹²

נראה כי אפשר לקשור את חורבן האתר למסע צבאי של יונתן החשמונאי לגליל המזרחי בשנים 143-145 לפנה"ס לערך. באותה העת הייתה הממלכה הסלאוקית מפוצלת בין טוענים שונים לכתר, ויונתן תמרן ביניהם וזכה לחופש פעולה נרחב ואף קיבל מאחד מהם תפקיד בכיר בממלכה. במערכה זו שימש יונתן כמצביא של אנטיוכוס השישי ונלחם כנגד צבאו של היריב, דמטריוס השני.¹³ בספר מקבים א (יא, 62-74) מסופר:

... ויעבור [יונתן] את הארץ עד דמשק. וישמע יונתן כי הגיעו שרי דמטריוס לקדש, אשר בגליל, עם צבא רב, ברצותם להטותו מתפקידו. ויפגוש [יונתן] בהם ואת אחיו שמעון השאיר בארץ. ... ויונתן ומחנהו חנו על מי גינוסר, וישכימו בבוקר ללכת אל מישור חצור. והנה מחנה הנוכרים פגש בו במישור וגם הציבו לו מארב בהרים, והם [מחנה הנוכרים] פגשו בו נוכח פניו. והאורבים קמו ממקומותיהם ויאסרו מלחמה. וינוסו אנשי יונתן כולם ... ויקרע יונתן את בגדיו ... ויתפלל. וישוב כנגדם למלחמה ויגוף אותם וינוסו. ויראו הנסים מעליו וישובו אליו וירדפו עמו עד קדש, עד מחנם ויחנו שם. ויפלו מן הנוכרים ביום ההוא כשלושת אלפים איש, וישוב יונתן לירושלים.¹⁴

המערכה התחוללה אפוא ב'מישור חצור' (עמק החולה) והסתיימה בתבוסת דמטריוס ובמרדף של יונתן עד מחנה האויב בקדש שבהרים מעל העמק. בחפירות הנרחבות שנעשו בתל קדש בידי משלחת בראשותו של שרון הרברט ואנדריאה ברלין נחשף מבנה מנהלי רחב ידיים מן התקופה ההלניסטית ובו אוסף של מעל אלפיים בולות

קדש ובח'רבת אל-עיכה תומכים בדעה האחרונה, שלפיה שלטו ערי החוף – בעיקר צור ועכו – עמוק בפנים הגליל.

12 הממצא הנומיסמטי כולל 218 מטבעות, מהם 195 שזמנם למן שלהי המאה החמישית ועד אמצע המאה השנייה לפנה"ס, רובם ממטבעות עכו-פתולמאס, צור ואנטיוכיה. חשיבות מיוחדת יש למטבעות הרבים מאמצע המאה השנייה לפנה"ס שנמצאו בשכבת החורבן על רצפות המבנים. הרצף הכרונולוגי נקטע בחדות עם מטבעות של דמטריוס השני סביב השנים 143-145 לפנה"ס. המטבעות הנותרים, המתוארכים למן התקופה החשמונאית ועד העות'מנית, נמצאו כולם על פני השטח ומעידים כנראה על ביקורים אקראיים באתר.

13 בשלב זה שימש יונתן בתפקיד בכיר בממלכה הסלאוקית, כנראה סטרטגוס של קוילה-סוריה. ראו מקבים א, יא, 57-58 ופירושו של רפפורט, מקבים א, עמ' 280; ראו גם J. Goldstein,

1 Maccabees [Anchor Bible 41], Garden State NY 1976, p. 439

14 על פי תרגומו של רפפורט, מקבים א, עמ' 281-283.

מארכיון שהיה במקום. בולות רבות מן האוסף, לצד התרבות החומרית הכללית באתר, מצביעות על זיקה ברורה לחוף הפיניקי ובייחוד לצור. האתר העשיר ננטש בפתאומיות סביב 145-144 לפנה"ס, באירוע שהחופרות פירשו כעדות למסע הצבאי של יונתן שתואר לעיל.¹⁵ בתקופה הרומית הקדומה היה האתר מיושב שוב ונחשב למעוז חזק של העיר צור על גבול הגליל היהודי.¹⁶

חורבנה של ח'רבת אל-עיכה בפרק זמן אחד עם תל קדש, והדינמיקה היישובית בסביבות האתר מלמדים כנראה כי גם היא ניטשה בעקבות מסע יונתן. על גבעה ממערב ישנו אתר הלניסטי נוסף בשם ח'רבת אל-עייתה ובו ממצא כלי חרס הזוהה לזה שבח'רבת אל-עיכה, ללא קרמיקה רומית קדומה כלל, ונראה כי גם אתר זה ננטש באמצע המאה השנייה לפנה"ס. לרגלי שני האתרים הללו ועל גבי המעיין שלהם מצוי אתר גדול המוכר היטב ממקורות חז"ל בדורות הבאים כיישוב יהודי – כפר חיטייא/חיטין. נראה אפוא כי לאחר נטישת האוכלוסייה בעלת הזיקה לחוף הפניקי התיישבו יהודים במשבצת היישובים הנטושים.¹⁷

עדויות נוספות לפגיעה וחורבן בגליל באמצע המאה השנייה לפנה"ס

נתונים ארכאולוגיים חדשים וניתוח של חפירות עבר מלמדים כי חורבן או נטישה של אתרים בגליל סביב אמצע המאה השנייה לפנה"ס הם תופעה נרחבת שאיננה מוגבלת רק לשלושת האתרים שנזכרו לעיל. סקירה של הנתונים והאתרים הללו מוצגת להלן, מדרום-מזרח לצפון-מערב.

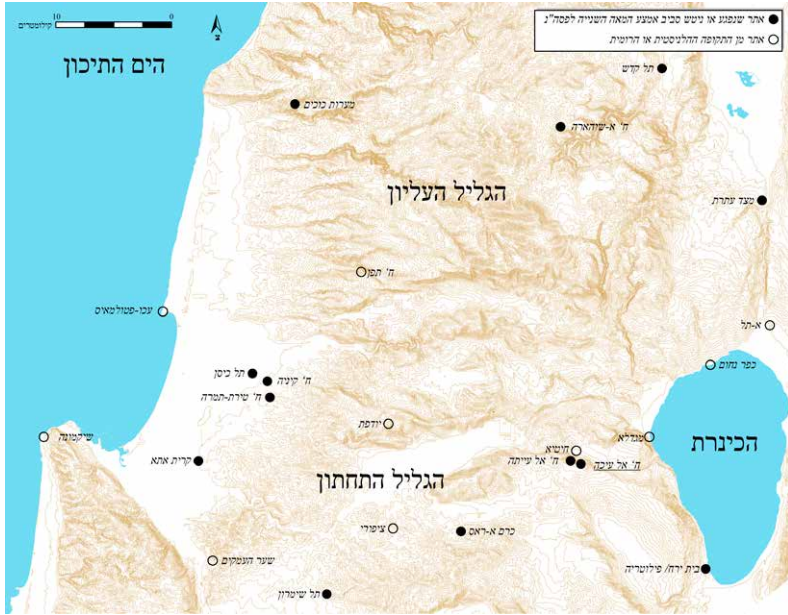
בית ירח (פילוטריה) היה אתר הלניסטי חשוב על החוף הדרומי של הכנרת. על פי ההיסטוריון הביזנטי גיאורגיוס סינקלוס, האתר חרב בידי אלכסנדר ינאי במהלך מסעו לעבר הירדן המזרחי, סביב ראשית המאה הראשונה לפנה"ס.¹⁸ אולם טביעות החותם על גבי האמפורות הרודיות הרבות שנתגלו באתר הביאו את החופרים להצעה

15 ראו א' ברלין, ש' הרברט וא' יורסקי, 'מרכז מינהלי חדש מהתקופות הפרסית וההלניסטית בתל קדש שבגליל העליון', קדמוניות מו/146 (תשע"ד), עמ' 72-80, וראו עוד להלן.

16 מלחמת היהודים ב, 459; ד, 104-105.

17 לפירוט ממצאי הסקר מח'רבת אל-עייתה ומחיטין ראו ליבנר, התיישבות והיסטוריה, עמ' 265-272, ושם גם דיון במקור מספרות חז"ל שאולי רומז לחילופים האתניים הללו.

18 Syncellus Georgius, *Chronographia*, I (ed. Wilhelm Dindorf), Bonn 1829, pp. 558-559; W. Adler and P. Tuffin, *The Chronography of George Syncellos: A Byzantine Chronicle of Universal History from the Creation*, Oxford 2002, p. 355

איור 1: מפת האתרים הנדונים במאמר

מערבה יותר, כ־12 ק"מ מדרום לעכו־פטולמאיס, נמצאת קריית אתא העתיקה. הפירת הצלה גדולה שנעשתה במקום (70 ריבועי חפירה) חשפה אתר הלניסטי גדול מן המאות השלישית-השנייה לפנה"ס. קירות המבנים, שנבנו בשיטת ה־*pseudo a-telaio* (שעל פיה נבנים הקירות מ'תדות' של אבני גזית וכיניהן מילוי של אבני גוויל), בצירוף ממצאי התרבות החומרית שנתגלו בחפירה, אופייניים לאתרי חוף פיניקיים. שכבת שרפה רומזת לכך שסופו של היישוב ההלניסטי היה באירוע אלים. על סמך הממצא הקטן, בפרט ידיות האמפורות החתומות, נקבע תאריך החורבן לאמצע המאה השנייה לפנה"ס לערך. לאחר פער של דורות אחדים נושב האתר מחדש סביב שלהי המאה הראשונה לפנה"ס. מציאותם של כלי אבן עשויים קירטון – הנקשרים במחקר לשמירה על דיני טהרה – ביישוב המתחדש, מלמדת כי האתר היה מאוכלס בשלב הזה ביהודים.²³

H. Torgë et al., 'Remains from the Persian throughout the Ottoman Periods in Qiryat-Ata', *Atiqot* (forthcoming). תודתנו לחגית טורגה על הרשות לצטט ממאמרה שטרם פורסם. ראו גם ח' טורגה וס"ע א-סלאם, 'קריית אתא', חדשות ארכיאולוגיות 127 (2015, מהדורה דיגיטלית).

חורבת טירת-תמרה נמצאת כ-12 ק"מ מדרום-מזרח לעכו-פטולמאיס. האתר נסקר על ידי המשלחת הצרפתית של תל כיסן (ראו להלן), אשר קבעה שהאתר הפרסי-ההלניסטי ננטש במאה השנייה לפנה"ס. בהסתמך על שתי ידיות אמפורה חתומות, הציעו אנשי המשלחת שהנטישה אירעה סביב אמצע המאה השנייה לפנה"ס.²⁴ האתר נחקר שוב בשיטות סקר מתקדמות על ידי גונר להמן ומרטין פיילשטוקר במסגרת סקר מפת אחיהוד. מחקרים העלה כי לאחר נטישת האתר ההלניסטי הגדול (כ-30 דונם) ופעד כרונולוגי באתר, חודשה ההתיישבות במקום בתקופה הרומית, אך רק באזור מצומצם בחלקו המזרחי.²⁵ האתר נסקר שוב על ידינו במסגרת פרויקט הגליל ההלניסטי וחולק ל-19 יחידות איסוף. שרידים מהתקופה ההלניסטית תועדו בשטח גדול בהרבה מזה שבסקר הקודם (מעל 60 דונם). ידיות אמפורה רבות נאספו מפני השטח, בהן 13 עם טביעות חותם ניתנות לזיהוי המתוארכות למאות השלישית ועד אמצע המאה השנייה לפנה"ס. שתי הידיות המאוחרות ביותר מתוארכות ל-150-130 לפנה"ס ול-145 או 136-133 לפנה"ס, ומחזקות את מסקנת המשלחת הצרפתית בנוגע לנטישת האתר באמצע המאה השנייה לפנה"ס.²⁶

שני ק"מ מצפון-מערב לאתר זה נמצאת ח'רבת קינייה (כ-20 דונם), שנסקרה גם היא על ידי משלחת תל כיסן ומאוחר יותר על ידי להמן ופיילשטוקר. באתר נמצאה קרמיקה מהתקופות הפרסית וההלניסטית בלבד, דבר שהביא משלחות אלה לקבוע כי גם היא ננטשה במהלך המאה השנייה לפנה"ס ולא נושבה עוד.²⁷ מבין שש ידיות האמפורה החתומות שנאספו על ידי המשלחת הצרפתית, שלוש היו בנות-זיהוי ותוארכו בין 200 ל-150 לפנה"ס, נתון הרומז גם כאן על נטישת היישוב סביב אמצע המאה השנייה לפנה"ס.²⁸

קילומטר אחד מערבה מכאן וכ-9 ק"מ מדרום-מזרח לעכו-פטולמאיס, נמצא תל כיסן, הגדול והבולט שבאתרי עמק עכו. בסקר האינטנסיבי של להמן ופיילשטוקר באזור תועדו ממצאים מן התקופה ההלניסטית בשטח של כ-130 דונם, נתון המלמד כי בתקופה זו התרחב היישוב גם למישור שמסביב לתל.²⁹ בשנות השבעים של המאה העשרים נעשתה באתר חפירה רחבת היקף על ידי בית הספר הצרפתי

24 ברנד והומבר, תל-כיסאן, עמ' 115, 245, 249, 254 והערה 6.

25 להמן ופיילשטוקר, מפת אחיהוד, אתר מס' 59.

26 תורתנו לז'ראלד פינקלשטיין, החוקר את האמפורות מן הסקר, על רשותו לפרסם נתונים אלה.

27 ברנד והומבר, תל כיסאן, עמ' 113-115. ראו גם להמן ופיילשטוקר, מפת אחיהוד, אתר מס' 45.

28 הלפרן-זילברשטיין, חותמות אמפורות, מס' 50, 52, 68, 96, 104, 105.

29 להמן ופיילשטוקר, מפת אחיהוד, אתר מס' 24.

למקרא ולארכאולוגיה בירושלים (École biblique et archéologique française de Jérusalem), שבה נחשפו שכבות יישוב למן תקופת הברונזה הקדומה ועד לתקופה ההלניסטית. הממצא החומרי של היישוב ההלניסטי העשיר אופייני לאתרי החוף הפיניקי, וכולל כמות גדולה של אמפורות יין מיובאות מן הים האגאי. האתר ננטש בפתאומיות סביב אמצע המאה השנייה לפנה"ס, לטענת החופרים סביב ימי מרד המקבים.³⁰ בחינה מחודשת של ידיות האמפורה החתומות, בידי ז'ראלד פינקלשטיין, הצביעה על נטישתו סביב 145 לפנה"ס, בדומה לתל קָדֶש ולח'רבת אל-עיכה.³¹ ממצאים כרונולוגיים דומים נתגלו גם בחפירות הצלה אחרות שנעשו לאחרונה לרגלי התל.³²

מצד עתרת, המוכר בזכות המבצר הצלבני (שֶׁסְטָה), נמצא בקצה הדרומי של עמק החולה, סמוך לנקודת חצייה רדודה של נהר הירדן. חפירות במקום העלו שהאתר הוא תל שיושב לפרקים לפחות מאז תקופת הברונזה. בשרידים ההלניסטיים המרשימים שנחשפו במקום ניכרים שני שלבים נפרדים. בשלב הראשון נחשפו כלי שולחן מיובאים המעידים על קשר חזק לחוף. על סמך מטמון של 45 מטבעות, שנמצא במפולות, תוארך חורבנו של שלב זה לשנת 143–142 לפנה"ס. לדעת החופרים סיבת החורבן היא רעידת אדמה, אך לדעתנו אין להוציא מכלל אפשרות כי החורבן אירע בעקבות פעילות צבאית.³³ השלב ההלניסטי השני באתר תוארך באופן כללי לשלהי המאה השנייה לפנה"ס ואילך, וגם בשלב זה נראה כי אוכלוסייתו קשורה לחוף הפיניקי. המקום ננטש שוב סביב אמצע המאה הראשונה לפנה"ס, הפעם לתקופה של מעל לאלף שנים.³⁴

ח'רבת אש-שוהרה היא אתר קטן בהרי הגליל העליון, כ-10 ק"מ מדרום-מערב לתל קדש. בחפירת הצלה קטנה במקום נחשפה חווה בעלת שתי שכבות הלניסטיות, שכל אחת מהן הסתיימה בחורבן.³⁵ גם כאן מצביעים הממצאים על קשרים עם החוף הפיניקי. החופרים ייחסו את החורבן הראשון (סביב שנת 139 לפנה"ס) למאבקי פנים בתוך הממלכה הסלאוקית, בעוד החורבן השני, שחתם את היישוב באתר, היה

30 ברנד והומבר, תל כיסאן, עמ' 112–113; הלפרן-זילברשטיין, חותמות אמפורות, עמ' 244.

31 פינקלשטיין, תרומת האמפורות, עמ' 199–200.

32 י' טפר, 'תל כיסון (צפון)', חדשות ארכיאולוגיות 119 (2007), מהדורה דיגיטלית; נ' פייג, 'תל כיסון', חדשות ארכיאולוגיות 124 (2012), מהדורה דיגיטלית.

33 R. Ellenblum et al., 'Archaeological Record of Earthquake Ruptures in Tell Ateret, the Dead Sea Fault', *Tectonics* 34 (2015), pp. 2105–2117 (esp. pp. 2106–2110).

34 שם.

35 מ' אביעם וא' אמיתי, 'חפירה בח'רבת אש-שוהרה', צבי גל (עורך), ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל, ירושלים 2002, עמ' 119–133.

לדעתם בעקבות מסע צבאי של אלכסנדר ינאי, שלאחריו הוצב במקום חיל מצב חשמונאי. הצעה זו נסמכת על מציאת ראשי חץ ומטבעות חשמונאיים בשכבת החורבן. לעומתם, דני שיאון, שפרסם את המטבעות מן החפירה, סבר שהאתר נהרס לראשונה במאבק בין אנטיוכוס השביעי סידטס ובין דודוטוס טריפון, אך יושב במהרה מחדש בידי אוכלוסייה יהודית סביב שנת 125 לפנה"ס. היישוב היהודי התקיים לדעתו במשך דורות אחדים, עד לחורבנו סביב אמצע המאה הראשונה לפנה"ס, אולי בידי האוכלוסייה הפיניקית השכנה מתל קדש.³⁶

האתר האחרון הנדון כאן איננו יישוב אלא מערת מפלט, המלמדת על אי היציבות הביטחונית סביב אמצע המאה השנייה לפנה"ס, שהביאה אוכלוסייה בגליל לחפש מקלט במערות מבודדות. נחל נמר הוא ערוץ מצוקי ברכס הסולם שבגליל העליון המערבי, כ־10 ק"מ ממזרח לראש הנקרה. בסקר מערות במקום שעשו ינון שבטיאל ודני שיאון נתגלתה במצוק מערה שהגישה אליה קשה ביותר ואפשרית רק בטיפוס בחבלים. במערה נתגלה מכלול של 17 כלי חרס, רובם גדולים – אמפורות יין מיובאות וקנקני אגירה פיניקיים. מיקום המערה ואופי המכלול מצביעים כנראה על אוכלוסייה מן העורף הכפרי של צור שחיפשה מפלט במקום. טיפוס כלי החרס, ובייחוד טביעות החותם על דיות האמפורות, אפשרו לתארך את הפעילות במקום לאמצע המאה השנייה לפנה"ס לערך.³⁷

דיון

הנתונים הארכאולוגיים שהוצגו לעיל מצביעים על נטישה, או לפחות על משבר, בשורה ארוכה של אתרים בגליל סביב אמצע המאה השנייה לפנה"ס. סביר כי באתרי הגליל המזרחי – בית ירח/פילוטריה, ח'רבת אל-עיכה, תל קדש, ואולי אף במצד עתרת החולש על נקודת חצייה נוחה של הירדן לבאים מדמשק – הנטישה קשורה למסעו הנזכר של יונתן. מסקנה זו נסמכת הן על תיארוך המשבר באתרים אלה לזמן המשווער של מסע יונתן (145–143 לפנה"ס לערך) והן על מיקומם בתוואי המסע שעבר ב'ים גניסר' נמשך ל'מישור חצור' והסתיים בקדש עצמה. אומנם קדש היא היישוב היחיד המוזכר בסיפור, אך סביר לקשור למסע זה פגיעה באתרים נוספים המיושבים בנוכרים לאורך הדרך. בהקשר זה יש להעיר כי יונתן אומנם לא פעל

D. Syon, 'Coins from the Excavations at Khirbet esh-Shuhara', Z. Gal (ed.), *Eretz Zafon: Studies in Galilean Archaeology*, Jerusalem 2002, pp. *123–*134
 37 ראו ד' שיאון וי' שבטיאל, 'מערת כוכים', חדשות ארכיאולוגיות 131 (2019), מהדורה דיגיטלית); Y. Shvitzel, D. Syon and A. M. Berlin, 'A Hellenistic Pottery Assemblage from a Cliff Shelter in Western Upper Galilee', *Israel Exploration Journal* 71 (2021), pp. 64–86

כאן כשליט עצמאי אלא כנראה כסטרטגוס של קוילה-סוריה מטעם אנטיוכוס השישי, שנלחם במצביאיו של היריב הטוען לכתר, דמטריוס השני.³⁸ לכאורה מדובר כאן אפוא בעימות פנים-סלאוקי, גם אם מחבר מקבים א מצייר את יונתן כבעל היוזמה וכגיבור הסיפור. מינוי יונתן על ידי אנטיוכוס השישי (למעשה על ידי האפטרופוס שלו – דיודוטוס טריפון) לתפקיד בכיר בממלכתו, נועד כנראה לגייס את היהודים לצידו במאבק על הכתר הסלאוקי. אולם סביר כי יונתן מצידו קיבל את התפקיד כדי לשרת את האינטרסים היהודיים ואת השאיפה לשלטון עצמי ולהתפשטות טריטוריאלית, כפי שעולה מן ההבטחות הטריטוריאליות שנתנו לו הטוענים השונים לכתר שניסו למשוך אותו לצידם.³⁹ מן המקורות עולה שצבאו של יונתן היה כוח משמעותי במרחב, שנע בחופשיות בכל רחבי קוילה-סוריה והגיע עד דמשק ואנטיוכיה. אם כן, אפשר לשער כי מסעותיו הצבאיים בשירות הטוענים השונים לכתר נועדו לשרת גם את האינטרסים של היהודים, ובמסגרת זו נפגעו אתרים נוכריים, גם אם לא היו בהכרח מעורבים במאבקים על השלטון הסלאוקי. הנטישה של תל קדש סביב 144-145 לפנה"ס, מחזקת את המהימנות ההיסטורית של ספר מקבים א ובכלל זה את תיאור מסע יונתן סביב מועד זה, שעל פי המסופר הסתיים בכיבוש המקום. מסקנה זו עומדת בניגוד לפרשנויות שתלו את נטישת האתר בגורמים אחרים ולדעות שהועלו לאחרונה, השוללות בכלל את ערכו ההיסטוריוגרפי של הספר ורואות בו מעין 'אגדת יסוד' (Foundation Legend), ולא שיקוף של אירועים שהתרחשו במציאות.⁴⁰ בהקשר זה ראוי להזכיר כי הספר נכתב לכל היותר

38 ראו לעיל, הערה 13.

39 ראו לדוגמה, מקבים א י, 30, 89; יא, 34, 57.

40 ברלין והרבט הטילו בתחילה ספק במהימנות ההיסטורית של תיאור מסע יונתן במקבים א, והציעו לראות בנטישת קדש תוצאה של מאבקים פנימיים של האוכלוסייה המקומית. ראו A. M. Berlin and S. C. Herbert, 'Kedesh of the Upper Galilee', D. A. Fiensy and J. R. Strange (eds.), *Galilee in the Late Second Temple and Mishnaic Periods*, II: *The Archaeological Record from Cities, Towns, and Villages*, Minneapolis MN 2015, pp. 424-441 (esp. p. 435). A. M. Berlin, S. C. Herbert and P. Stone, 'Dining in State: The Table Wares from the Persian-Hellenistic Administrative Building at Kedesh', P. Güldager Bilde and M. Lawall (eds.), *Pottery, Peoples and Places: Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*, Aarhus 2014, pp. 307-321 (esp. p. 311). S. Honigman, *Tales of High Priests and Taxes: The Books of the Maccabees and the Judean Rebellion against Antiochus IV*, Oakland CA 2014; וראו את ביקורתו של ב' בר-כוכבא, 'גזרות הדת של אנטיוכוס אפינס כמציאות היסטורית', תרביץ פד (תשע"ו), עמ' 295-344.

פְּדוֹר לאחר המסע הנדון, כאשר רישומם של האירועים היה עדיין טרי, וסביר כי עדי ראייה להתרחשויות היו עדיין בחיים.⁴¹ עוד ראוי לציין כי בשורה של חפירות ארכאולוגיות נוספות בעשורים האחרונים נחשפו ממצאים העולים בקנה אחד עם תיאורי מערכות החשמונאים ומחזקים את המהימנות ההיסטורית של המקורות הכתובים. כך לדוגמה עולה מחשיפתו של הביצור האדיר ברום עיר דוד המזוהה עם החקרא הסלאוקית;⁴² כך עולה משכבות החורבן בהר גריזים ובתל איצטבא/ בית שאן המזוהות עם כיבושי יוחנן הורקנוס;⁴³ וכך עולה מעדויות למסעו הצבאי של תלמי התשיעי לתירוס דרך הגליל התחתון, שלאחריו התנגש עם אלכסנדר ינאי בבקעת הירדן.⁴⁴

ובחזרה לגליל, אין לדעת אם כל האתרים שהוצגו לעיל ובהם עדויות לחורבן או לנטישה בשנים שסביב אמצע המאה השנייה לפנה"ס נפגעו כתוצאה ממסע יונתן. סביר שחלקם, בפרט אלה שבעמק עכו, נפגע ממלחמות אחרות שהתרחשו בשנים אלה בין טוענים שונים לכתר הסלאוקי. בייחוד יש לציין את המאבקים בין אלכסנדר באלאס (שהשתמש בעכו-פטולמאיים כבסיס לפלישתו לממלכה הסלאוקית), ראשית כנגד דמטריוס הראשון סוטר, ולאחר מכן נגד חותנו, מלך מצרים תלמי השישי פילומטור. האחרון, שتمך עתה בדמטריוס השני ניקאטור במאבק על הכתר הסלאוקי, יצא ממצרים למסע צבאי כנגד אלכסנדר בלאס והגיע עד לאנטיוכיה שבצפון סוריה, תוך שהוא מציב חילות משמר בערי החוף ובמבצרים לאורך תוואי הדרך. בהתנגשות בין הצדדים, שאירעה סביב 145 לפנה"ס, מצא תלמי את מותו ואילו אלכסנדר נרצח לאחר זמן קצר. לאחר המערכה תפס דמטריוס השני את

41 ספר מקבים א מתוארך על ידי רוב החוקרים לימי יוחנן הורקנוס, בין 134 ל-115 לפנה"ס. ראו רפפורט, מקבים א, עמ' 60-61, והספרות הנזכרת שם.

42 לדוגמה, מקבים א, 33; יג, 49-52; יד, 36; קדמוניות היהודים יג, 215-217.

43 קדמוניות היהודים יג, 254-256; מלחמת היהודים א, 62-66.

44 קדמוניות היהודים יג, 320-355. על החקרא בירושלים ראו ד' בן-עמי וי' צ'חנוביץ, "..." ואת אשר בעיר דוד [אשר] בירושלים, אשר עשו להם חקרא" (מק"א יד, 36): מערכת הביצור הסלאוקית בחניון גבעתי, עיר דוד', חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ט (תשע"ו), עמ' 313-322. להצעה לאיתור החקרא במקום זה עוד טרם החפירות ראו ב' ברכוכבא, מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי, ירושלים תשמ"א, עמ' 315-324. להר גריזים ראו Y. Magen, H. Misgav and L. Tsfania, *Mount Gerizim Excavations, vol. 1, The Aramaic, Hebrew and Samaritan Inscriptions*, Jerusalem 2004, pp. 12-13 לעדויות מבית שאן ראו ברתן ומזור, קווים לדמותה; G. Finkielsztejn, 'More Evidence on John Hyrcanus I's Conquests: Lead Weight and Rhodian Amphora Stamps', *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 16 (1998), pp. 33-63 (esp. pp. 50-54). לעדויות על מסעו של תלמי לתירוס ראו שיאון, כסף קטן, עמ' 165-168.

השלטון הסלאוקי וחיסל את חילות המצב התלמיים שלאורך החוף.⁴⁵ סביר אפוא לייחס לפחות חלק מן החורבנות הנזכרים לעיל לאירועי דמים אלה שהתרחשו לאורך החוף בשנים שסביב אמצע המאה השנייה לפנה"ס.

במקום אחר נטען כי היישוב היהודי בגליל בימי הבית השני נוסד לאחר ההשתלטות החשמונאית על המרחב, שעיקרה בימי יוחנן הורקנוס, וכי תהליך ההתיישבות המהיר משקף כנראה פעילות ממלכתית מאורגנת, שבמסגרתה התיישבו באזור מהגרים מיהודה.⁴⁶ הנתונים החדשים שהובאו לעיל על חורבן ונטישה נרחבים באתרים בגליל באמצע המאה השנייה לפנה"ס, מספקים הסבר לקלות ולמהירות היחסית של ההשתלטות החשמונאית, שכן מסתבר שזו התבצעה באזור שזמן קצר קודם לכן ספג מכות אנושות וסבל מחולשה ודלדול ניכרים. תהיינה אפוא הסיבות לחורבנות דלעיל אשר תהיינה, אין ספק כי הן הקלו על התהליך שהתרחש בשנים הבאות, שבמסגרתו השתלטו החשמונאים על הגליל.

המקורות ההיסטוריים והממצאים הארכאולוגיים מלמדים על מסעות צבאיים נוספים של החשמונאים בגליל לקראת סוף המאה השנייה לפנה"ס. בירודת, לדוגמה, מצביעות החפירות על חורבן אלים של היישוב ההלניסטי סביב שנת 110-109 לפנה"ס, ולאחר מכן על התיישבות של יהודים במקום.⁴⁷ לאחר כיבוש שומרון בידי בניו של יוחנן הורקנוס מציין יוספוס כי '...הם התקדמו עם צבאם עד לבית שאן והחריבו אותה ואת כל הארץ שמעבר מזה להר הכרמל' (מלחמת היהודים א, 66). עם כיבוש בית שאן, המתוארך על סמך חורבן האתר לשנת 108 לפנה"ס,⁴⁸ התרחש אפוא גם כיבוש של אתרים בעמק יזרעאל וכנראה גם בשולי הגליל התחתון. סביב שנת 104 לפנה"ס נזכר אנטיגונוס, בנו של יוחנן הורקנוס, המופיע בירושלים מן הגליל כגיבור צבאי (מלחמת היהודים א, 77), וסביב שנת 103-102 לפנה"ס צר אלכסנדר ינאי על עכו, כנראה גם כן במסגרת מאבקים על השליטה בגליל (קדמוניות היהודים יג, 324-338). לא הרחק מצויה מצודת תפן,

45 מקבים א י, 51-58; יא, 1-19; קדמוניות היהודים יג, 35-61; 103-120.

46 ראו ליבנר, ראשית ההתיישבות; בר־כוכבא, כוח אדם.

47 מ' אביעם, יודפת – מקרה מבחן להתפתחות היישוב היהודי בגליל בתקופת הבית השני, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 57, 115-118, D. Adan-Bayewitz and M. Aviam, 'Iotapata, Josephus, and the Siege of 67: 274 Preliminary Report on the 1992-94 Seasons', *Journal of Roman Archaeology* 10 (1997), pp. 131-165. במצודת קרן נפתלי חשף אביעם מקווה טהרה שנחפר באחד מן החדרים ומטבעות חשמונאיים. לדעתו היה זה מעוז סלאוקי שנכבש על ידי החשמונאים סביב סוף המאה השנייה לפנה"ס, ושימש עתה כמצודת גבול של ממלכתם. ראו הנ"ל,

Jews, Pagans and Christians in the Galilee, New York 2004, pp. 59-88

48 בר־נתן ומזור, קווים לדמותה.

שחוקרים בעבר סברו שנבנתה על ידי תושבי עכו ההלניסטית כדי להגן על עירם ממזרח. בחפירה שערכנו לאחרונה עלו ממצאים המלמדים כי המצודה נוסדה על ידי החשמונאים דווקא, בשלהי ימיו של אלכסנדר ינאי, כנראה כחלק ממאמץ לביצור גבולות ממלכתו או כדי להטיל אימה על עכו.⁴⁹

כללו של דבר, המקורות הספרותיים והממצאים הארכאולוגיים מלמדים כי ההשתלטות החשמונאית על הגליל לא הייתה אירוע חד פעמי אלא תהליך מתמשך של מסעות צבא והתיישבות שראשיתו כבר בימי יונתן, באמצע המאה השנייה לפנה"ס, ואחריתו בימי אלכסנדר ינאי סביב ראשית המאה הראשונה לפנה"ס. בניגוד למסעות הצבאיים שאפשר לעיתים לזהות ולתארך באמצעות שכבות חורבן, קשה יותר לקבוע מתי החלה ראשית ההתיישבות היהודית באתרים שונים ברחבי הגליל; וככלל, באזור נחשפו עד היום רק שרידים מועטים המתוארכים בבירור לתקופה החשמונאית. אתרים רבים מזוהים כיישובים יהודיים בתקופה זו רק על סמך ממצא מטבעות חשמונאיים, אולם טביעתם של מטבעות אלה החלה רק במרוצת שלטונו של יוחנן הורקנוס, סביב שנת 125 לפנה"ס, והם אינם מספקים אפוא עדות על העשורים שקדמו להם. במחקריו הנומיסטיים הצביע דני שיאון על שורת אתרים בגליל ובגולן, כגון שיחין וגמלא, שנושבו לדעתו ביהודים בימי יוחנן הורקנוס, על סמך כמות גדולה יחסית של מטבעות מלך זה, שלא סביר שהגיעה כולה לאתרים אלה לאחר ימיו. יתרה מזו, באתרים ספורים, כגון יודפת וגוש חלב, הציע שיאון כי הייתה היאחזות יהודית כבר בראשית ימיו של יוחנן הורקנוס, על סמך ממצא של מטבעות נדירים של אנטיוכוס השביעי סידטס שנטבעו בירושלים בשנים 131/132–130/131 לפנה"ס.⁵⁰ להצעתו, מטבעות ברונזה בעריכים נמוכים שכאלה, שבדרך כלל הילכו במחזור רק סמוך למקום הטבעתם, הובאו לגליל על ידי עולי רגל שחזרו מירושלים, ובכל מקרה יש בהם משום עדות לקשרי אוכלוסיית האתרים הללו עם ירושלים המרוחקת. ראוי לציין כי כמות המטבעות שעליה מבוססת ההצעה מועטה, אולם אם שיאון צודק באבחנתו, אפשר להציע כי מדובר בניצני ההתיישבות היהודית שנאחזה בגליל לאחר מסעות יונתן בשנות הארבעים של המאה השנייה לפנה"ס.

R. Sabar, 'Horvat Tefen: A Hasmonean Fortress in the Hinterland of 'Akko-Ptolemais', 49
BASOR (forthcoming)

D. Syon, 'The Hasmonean Settlement in Galilee: A Numismatic Perspective' A. M. 50
Berlin and P. J. Kosmin (eds.), *The Middle Maccabees: From the Death of Judas through the Reign of John Hyrcanus (ca. 160–104 BCE)*. *New Archaeological and Historical Perspectives*, Atlanta, pp. 177-192

מקורות

מלחמת היהודים = יוסף בן-מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים (תרגמה ליוה אולמן), ירושלים תש"ע
 מקבים א = א' רפפורט, ספר מקבים א: מבוא, תרגום ופירושו, ירושלים תשס"ד
 קדמוניות היהודים = יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות היהודים תרגם בצירוף מבוא והערות אברהם שליט, ירושלים תשכ"ג

רשימת הקיצורים

- J. Briand and J. B. Humbert (eds.), *Tell Keisan (1971–1976)*: = תל-כיסאן = *Une cité phénicienne en Galilée*, Amphorae Catalogue Nos. 9, 54, Fribourg 1980
- B. Bar-Kochva, 'Manpower, Economics, and Internal Strife in the Hasmonean State', H. van Effenterre (ed.), *Armées et fiscalité dans le monde antique: Actes du colloque national, Paris, 14–16 octobre 1976*, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique 936, Paris 1977, pp. 167–196
- בר-נתן ומזור, 'קווים לדמותה = ר' בר-נתן וג' מזור, 'קווים לדמותה של בית-שאן ההלניסטית', קדמוניות כז/107–108 (תשנ"ה), עמ' 87–92
- M. C. Halpern-Zylberstein, 'Timbres amphoriques', = חותמות אמפורות = J. Briand and J. B. Humbert (eds.), *Tell Keisan (1971–1976): Une cite phénicienne en Galilée*, Fribourg 1980, pp. 243–254
- יהודים ויהדות = א' אופנהיימר, י' גפני ומ' שטרן (עורכים), יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד – מחקרים לכבודו של שמואל ספראי, ירושלים תשנ"ג
 להמן ופיילשטוקר, מפת אחיהוד = ג' להמן ומ' פיילשטוקר, סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת אחיהוד – 20, ירושלים 2012
- U. Leibner, *Settlement and History in Hellenistic, Roman, and Byzantine Galilee: An Archaeological Survey of the Eastern Galilee*, Tübingen 2009
- ליבנר, ראשית ההתיישבות = ע' ליבנר, 'ראשית ההתיישבות היהודית בגליל בימי הבית השני: מקורות היסטוריים וממצא ארכאולוגי', ציון עז (תשע"ב), עמ' 437–469
- G. Finkielsztejn, 'Contribution of the Rhodian Eponym Amphora Stamps Chronology to the History of the Maccabees: The Data', A. M. Berlin and P. J. Kosmin (eds.), *The Middle Maccabees: From the Death of Judas through the Reign of John Hyrcanus (ca. 160–104 BCE). New Archaeological and Historical Perspectives*, Atlanta 2021
- D. Syon, *Small Change in Hellenistic-Roman Galilee: The Evidence from Numismatic Site Finds as a Tool for Historical Reconstruction*, Jerusalem 2015